

Gmurczyk-Wrońska, Małgorzata

Komintern we francuskich publikacjach

Dzieje Najnowsze 36/4, 183-194

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

PRZEGLĄD BADAŃ

Małgorzata Gmurczyk-Wrońska
Warszawa

Komintern we francuskich publikacjach¹

III Międzynarodówka, Międzynarodówka Komunistyczna lub Komintern — to znane badaczom pojęcia dotyczące ruchu komunistycznego. Tematyka ta wzbudzała i budzi wiele pasji badawczych i emocji. Wynika to z ogromnego znaczenia i wpływu ruchu na XX wiek, iluzji, dramatów, jakich doświadczali jego członkowie.

Publikacja źródeł zapoczątkowana przez Jane Degras², potem A. Agosti³, R. Daniel⁴, czy w końcu dwutomowa edycja źródeł opracowana przez N. S. Lebediewa i M. Narinskiego *Komintern i tworząca mirową wojnę w 1.1994-1998* w Moskwie dostarczyła badaczom ogromnego materiału na temat działalności i funkcjonowania tej organizacji. Cenna jest także praca wydana w Moskwie w 1997 r. pt. *Organizacyjna struktura Kominternu 1919-1943* autorstwa G. M. Adibekowa, E. N. Szachnazarowa i K. K. Szirinja. Dzisiaj można powiedzieć, że grupa rosyjskich badaczy i współpracujący z nimi historycy francuscy, belgijscy, szwajcarscy i luksemburcy są najlepszymi specjalistami w tej tematyce. W Polsce problematyka dotycząca Kominternu zajmuje marginalne miejsce. Na uwagę zasługują jednak ciekawe artykuły Ryszarda Nazarewicza⁵, Elżbiety Znamierowskiej-Rakk⁶ i ostatnio Jakuba Polita⁷.

¹ *Moscou-Paris-Berlin. Telegrammes chiffre du Komintern (1939-1941)*, B. H. Bayerlein, M. Narinski, B. Studer, S. Wolikow, Paris 2003; *Komintern: l'histoire et les hommes. Dictionnaire biographique de l'Internationale communiste*, J. Gotovitch, M. Narinski, M. Dreyfus, C. Pennetier, B. Studer, H. Wehenkel, S. Wolikow, Paris 2001; Yves Santamaria *L'enfant du malheur. Le parti communiste français dans la Lutte pour lapaix (1914-1947)*, Paris 2003.

² J. Degras, *The Communist International, 1919-1943, documents*, t. 1-3,

³ A. Agosti, *La Terza Internazionale. Storia documentaria*, t. 1-6, Roma 1974-1979.

⁴ R. Daniels, *A Documentary History of Communism*, London 1987.

⁵ R. Nazarewicz, *Komintern wobec agresji hitlerowskiej w Europie 1939-1941*, „Dzieje Najnowsze” 2001, nr 3, s. 57-84; idem, *Sprawy polskie w schyłkowym okresie działalności Kominternu*, „Dzieje Najnowsze” 2003, nr 4, s. 39-57.

⁶ E. Znamierowska-Rakk, *Georgi Dimitrow, Dnewnik (9 mart 1933-6fewruari 1949)*, „Dzieje Najnowsze” 2000 nr 4, s. 246-252.

⁷ J. Polit, *Wielka Brytania, Komintern i plany interwencji w Chinach 1925-1926*, „Arcana” nr 58-59 (4-5, 2004), s. 93-111.

Należy podkreślić, że wprawdzie badania nad Kominternem trwają od lat i dysponujemy nie tylko syntezami, ale także słownikami⁸ zawierającymi biogramy czołowych działaczy komunistycznych, to jednak ostatnie publikacje francuskie, przygotowane przez zespół międzynarodowy, wyróżniają się, gdyż bazują na nieznanym często materiałach źródłowych. Także praca Yvesa Santamarii, chociaż dotyczy przede wszystkim francuskiej partii komunistycznej i problematyki pacyfizmu, uwzględnia kontekst międzynarodowego ruchu komunistycznego i roli sowieckich decydentów.

Prace nad słownikiem *Komintern: l'histoire et les hommes* trwały od 1994 r., czyli od podpisania umowy pomiędzy Cyrilem Andersonem, dyrektorem Archives d'Etat russe sur l'histoire sociale politique (RGASPI) w Moskwie, Michailem Narinskim z l'Institut d'Histoire universelle de l'Academie des sciences de Russie, Michele Dreyfusem i Claudem Pennerem z CNRS w Paryżu, Sergem Wolikowem z Centre d'etude des Internationales de l'Universite de Bourgogne, Jose Gotovitchem z Brukseli, a także z badaczami szwajcarskimi i luksemburskimi. Umowa ta umożliwiała historykom przede wszystkim dostęp do nowych źródeł znajdujących się w RGASPI (niektóre wykorzystane spuścizny czołowych działaczy Kominternu, jak Georgija Dimitrowa, Ossipa Piatnitskiego, Dimitra Manouilskiego są obecnie niedostępne). Wsparcie finansowe zapewniły ośrodki francuskie, belgijskie i szwajcarskie.

Za kryterium prezentacji osób przyjęto kraje frankofońskie oraz ZSRR. W słowniku znalazły się osoby z sekcji narodowych pełniące funkcje w aparacie Kominternu, delegaci Kominternu pełniący misje przy partiach komunistycznych, członkowie aparatów centralnych.

Serge Wolikow w dużym, liczącym 70 stron, wstępie pt. *L'internationale communiste 1919-1943* dokonał przeglądu literatury do tego tematu i scharakteryzował działalność Kominternu, jego struktury. Wolikow⁹, od lat specjalizujący się w tej tematyce, podkreśla, na jak duże problemy metodologiczne napotykają badacze ruchu komunistycznego, a szczególnie Kominternu. Aparat centralny i liczne zrzeszone w Kominternie organizacje tworzyły tak rozległy organizm, że nie sposób przedstawić go w oderwaniu od historii ZSRR czy historii poszczególnych partii komunistycznych. Ponadto struktury Kominternu podlegały ciągłym zmianom i modyfikacjom. Ogromnym ułatwieniem dla czytelników jest też zamieszczony na s. 96-97 wykaz struktur Kominternu i organów pomocniczych. Najwyższym organem kierowniczym w latach 1919-1935 był Kongres (zbierał się raz do roku). Najwyższą instancją w latach 1919-1943 działającą pomiędzy Kongresami był Komitet Wykonawczy, który wybierał tzw. Małe Biuro (od 1921 r. jako Prezydium), Sekretariat (w. l. 1926-1935 jako Sekretariat Polityczny), Biuro Organizacyjne (w. l. 1922-1926). Równoległe działał Sekretariat Komitetu Wykonawczego i tam zapadały najważniejsze decyzje. Jego rola wzrosła szczególnie po 1935 r. W latach 30. nastąpiły bowiem zmiany struktur w kierunku centralizacji. Wiadomo, że w I Między-

⁸ Niektóre z nich: B. Lazitch i M. M. Drachkovich, *Biographical Dictionary of the Comintern*, Stanford 1973; P. Frank, *Histoire de l'internationale communiste*, Paris 1979, t. 1-2; E. H. Carr, *A History of Soviet Russia*, 1.1-14, London 1953-1978; idem, *The Twilight of Comintern, 1930-1935*, Hong Kong 1982; F. Claudin, *La crise du mouvement communiste, du Komintern au Kominform*, Paris 1972; K. M. Dermott i J. Agnew, *The Comintern, A History of International Communism from Lenin to Stalin*, Londres 1996; B. Studer, *Unparti sous influence. Le Parti communiste suisse, une section du Komintern 1931 a 1939*, Lausanne 1994; P. Huber, *Stalins Schatten in die Schweiz. Schweizer Kommunisten in Moskau: Verteidiger und Gefangene der Komintern*, Zurich 1994; J. Gotovich, *Du Rouge au Tricolore. Les communistes belges de 1939 a 1944*, Bruxelles 1992; P. Broue, *l'Histoire de l'internationale communiste (1919-1943)*, Paris 1997. Zwracają na to uwagę J. Gotovich i M. Narinski we wstępie pracy *Komintern: l'histoire et les hommes...*, s. 14 oraz obszerna bibliografia zebrana przez S. Wolikowa, s. 85-92.

⁹ S. Wolikow, *Une histoire en revolution? Du bon usage des archives de Moscou et d'ailleurs*, Dijon 1996.

narodowce działały sekcje narodowe, w II — partie. Wprawdzie podejmowano tam próby uzgodnienia stanowisk, ale nie przybrało to nigdy takiej formy, jak w przypadku III Międzynarodówki, gdzie dążono do pełnej unifikacji. Pierwszym symptomem były już warunki narzucone partiom przez Komintern w 1919 r. (słynne 21 punktów, które w praktyce podporządkowały je centrali). Kolejnym krokiem w kierunku centralizacji struktur były Sekretariaty Regionalne, którym podporządkowano partie kilku krajów. I tak w latach 1935-1943 Dimitri Z. Manouilski odpowiadał za kraje łańskie i ich kolonie. Do 1937 r. Palmiro Togliatti za Europę Centralną, potem Klement Gottwald (także za propagandę, organizowanie mas; brak biogramu w słowniku), Andre Marty był odpowiedzialny za kraje anglo-amerykańskie, M. A. Trilisser (brak biogramu) za Polskę, Litwę, Estonię i Finlandię (do 1938). W obydwu publikacjach o Kominternie autorzy podkreślają, iż III Międzynarodówka przyjęła model partii bolszewickiej. Stąd system centralistyczny, podejmowanie decyzji w wąskim, wewnętrznym gronie.

Wolikow pisze, że aby zrozumieć funkcjonowanie Kominternu, trzeba przywrócić rolę, jaką odgrywała rosyjska partia komunistyczna (od 1926 r. Partia Komunistyczna Związku Sowieckiego). Wolikow nawiązuje do znanej tezy, że utworzenie III Międzynarodówki w 1919 r. z inicjatywy Lenina i bolszewików wynikało z faktu, iż łączono rewolucję w Rosji z rewolucją światową (s. 26). Wolikow podkreśla także, iż w ten sposób idea rewolucji wyszła od bolszewików, a nie od Kominternu, dla którego rewolucja była celem samym w sobie. Możemy podkreślić, że właśnie takie ustawienie tego zagadnienia, czyli powstanie Kominternu jako zjawiska „wtórnego”, pozwala określić jego funkcję, rolę, a przede wszystkim związek z decydentami sowieckimi. W tym miejscu należy dodać, że znawca problematyki sowietologicznej, Franciszek Ancewicz, pisał już w 1939 r., że Lenin nie traktował rewolucji w Rosji w oderwaniu od „sytuacji społeczno-politycznej wytworzonej przez wojnę. Zdaniem Lenina, „obiektywne warunki wytworzone przez wojnę imperialistyczną doprowadziły całą ludność w ślepy zaułek, stawiając ją przed dylematem: albo pozwolić zginąć jeszcze milionom ludzi i doprowadzić do zagłady całą kulturę europejską, albo oddać władzę we wszystkich cywilizowanych krajach w ręce proletariatu rewolucyjnego, urzeczywistniając przewrót socjalistyczny”, który ustanowi nowy porządek rzeczy. Przy takim ujęciu sprawy rosyjska rewolucja marcowa mogła być według Lenina zrozumiana jako „jedynie ogniwo w łańcuchu socjalistycznych rewolucji proletariackich wywołanych przez wojnę imperialistyczną”¹⁰. Badania polskich sowietologów przedstawione w pracach Marka Kornata¹¹ wskazują na taką właśnie interpretację działań Lenina. Wiadomo, że bolszewicy dążyli do reaktywowania dawnego imperium Romanowów. Z badań Andrzeja Nowaka wynika, że już w styczniu 1918 r. Józef Stalin kierujący wówczas Ludowym Komisariatem do Spraw Narodowościowych przedstawił na III Wszechrosyjskim Zjeździe Sowieckich „wizję swobodnie zjednoczonych na zasadach federacyjnych Sowieckich Republik Rosji”¹². Etap ten byłby jedynie pierwszym krokiem do wzniesienia rewolucji w całej Europie. Warto przypomnieć znane przemówienie Lwa Trockiego z 17 listopada 1918 r. — cytowane także przez A. Nowaka — w którym mówił o europejskiej federacji komunistycznej¹³. Dążenie do poszerzenia rewolucji na inne kraje europejskie istniało u bolszewików jeszcze przed wybuchem re-

¹⁰ F. Ancewicz, *Stalinowska koncepcja państwa na tle ewolucji ustrojowej Związku Republik Sowieckich*, Lublin 2001, 56-57.

¹¹ M. Kornat, *Polska szkoła sowietologiczna 1930-1939*, Kraków 2003; idem, *Bolszewizm, totalitaryzm, rewolucja, Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918-1939)*, t. 1-2, Kraków 2003-2004.

¹² A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego*, Kraków 2001, s. 88.

¹³ Ibidem, s. 93.

wolucji w Niemczech. Oczywiście wynikało to z ideologii marksistowskiej, ale dla Lenina ważne było wykorzystanie wojny imperialistycznej do poszerzenia rewolucji. Wiemy, że wprawdzie Engels pod koniec życia podawał w wątpliwość założenie, czy w przypadku wojny europejskiej sprawdzi się scenariusz stworzenia warunków do finalnego przejścia władzy przez robotników. Teoretyk ruchu zaczynał obawiać się, że chaos wojenny może spowodować klęskę proletariatu. Lenin — możemy przypuszczać — nie miał takich dylematów, gdyż bolszewicy doskonale rozumieli, jaki potencjał i szansa dla realizacji ich ideologii kryje się w wojnie. Są to oczywiście sprawy dzisiaj znane historykom. W kontekście powstania Kominternu mają one zasadnicze znaczenie. Autorzy recenzowanych pozycji słusznie wskazują na słynne 21 punktów uchwalonych jeszcze w 1919 r., określających warunki przynależności partii komunistycznych do III Międzynarodówki. Narzucały one całkowite podporządkowanie centrali, dążenie do rewolucji i do przejścia władzy przez proletariat. Wykluczały jednocześnie hasła obrony narodowej poszczególnych partii wobec ich ojczyzn. Jak wiadomo, wymóg ten był jedną z przyczyn rozłamu wśród francuskich socjalistów i powstania w 1920 r. we Francji partii komunistycznej. Znakomicie te kwestie zostały omówione w pracy Yvesa Santamarii *L'enfant du malheur. Le parti communiste français dans la Lutte pour la paix (1914-1947)*. W ideologii komunistycznej istniała jedna ojczyzna — ojczyzna proletariatu. Lenin w marcu 1918 r. w „Izwesti” pisał o dążeniu do powstania ojczyzny socjalistycznej, o socjalizmie jako ojczyźnie¹⁴. Na ile te sprawy były traktowane instrumentalnie przez bolszewików i Lenina, a jak do tego odnosili się inni komuniści, to oczywiście kolejny problem. Jeśli Lenin propagował właśnie hasła wspólnej ojczyzny socjalistycznej, rozumianej jednak jako organizm kierowany w dużym stopniu z Moskwy, to Stalin dokonał złączenia haseł komunistycznych z obroną ZSRR. Należy jednak dodać, na co zwraca uwagę Santamaria, że proces ten zaczął się już od momentu przejścia władzy w Rosji przez bolszewików i do wypowiedzi Lenina Karol Radek dodawał zdanie: „Rosja jest krajem niezwykłym, w którym klasa robotnicza przejęła władzę, robotnicy całego świata powinni stać się rosyjskimi patriotami”¹⁵. Zarówno Lenin, jak i Radek podkreślali, że ochrona Rosji sowieckiej stanowi warunek zwycięstwa proletariatu w Europie. W tym konglomeracie unifikacji haseł komunistycznych i ochrony Rosji bolszewickiej znajduje miejsce Komintern, który miał przecież nie tylko łączyć wszystkie partie komunistyczne, ułatwiać im drogę do przejścia władzy i tym samym torować drogę do rewolucji, ale chronić Rosję sowiecką. Do tego możemy dodać także lansowane przez bolszewików i III Międzynarodówkę hasła pacyfistyczne — słynna „walka o pokój”, które stawały się pojęciem coraz bardziej brotowym, wykorzystywanym zarówno do obrony Rosji sowieckiej, przechodząc — paradoksalnie w hasła nacjonalistyczne¹⁶, jak i akcji destrukcyjnych w obozie państw — według terminologii komunistycznej-imperialistycznych. Do tego należy także dodać cały zespół myśli i idei związanych w pojęciu internacjonalizm.

Utworzenie Kominternu — możemy sądzić na marginesie omawianych publikacji, nie pretendując jednak do formułowania tez — było logiczną konsekwencją ówczesnych wyda-

¹⁴ Za Y. Santamaria, *L'enfant du malheur...*, s. 78.

¹⁵ Y. Santamaria, s. 78-79, wypowiedź Radka z 18 V 1920 r. w „Izwesti”.

¹⁶ To pozorny paradoks ideologiczny ruchu komunistycznego wpisany w taktykę rewolucyjną. Po 1921 r. kierownictwo Kominternu musiało przyznać, że sytuacja w Europie nie jest rewolucyjna. W latach 1921-1928 zaczęto wprowadzać rozróżnienie na kraje kolonialne i państwa posiadające kolonie. Sprawy narodowe przybrały charakter strategiczny usprawiedliwiający alianse komunistów z ruchami narodowymi w Ameryce Łacińskiej, na Dalekim i Środkowym Wschodzie. Stąd spotykana u komunistów krytyka nacjonalizmu burżuazyjnego i obrona nacjonalizmu mniejszości.

rzeń. Przypomnijmy (w dużym skrócie) — 3 III 1918 r. Rosja bolszewicka podpisuje traktat pokojowy z państwami centralnymi w Brześciu, w tym samym miesiącu Francja i W. Brytania dążące do odtworzenia frontu wschodniego wysyłają do Murmańska kontyngent wojskowy, w lecie 1918 r. Rosja jest już ogarnięta wojną domową i na pytanie, kto będzie rządzić w Rosji — bolszewicy i ich zwolennicy czy siły białej Rosji, eserowcy, kadeci — nie można było udzielić odpowiedzi. Kiedy Niemcy zostały w końcu pokonane, zarówno Francja, jak i Wielka Brytania poparły militarnie siły antybolszewickie. Kiedy w końcu w Niemczech rozpoczął się ferment rewolucyjny, nadarzyła się niezwykła okazja dla Lenina połączenia rosyjskiej rewolucji z niemiecką. Pierwszą oznaką niepowodzenia było jednak zamordowanie w Berlinie 13 stycznia przywódców powstania Spartakusów, Róży Luksemburg i Karola Liebknecha. 22 stycznia państwa Ententy wystąpiły z propozycją rozmów zarówno z bolszewikami, jak i przedstawicielami „białej Rosji”. Dla Lenina — pisze A. Nowak¹⁷ — była to okazja do „odsunięcia przesładującego go widma interwencji” i umocnienia władzy. Wiązało to się jednak z pozorną przynajmniej akceptacją prawa Polski do niepodległości. Stąd „wbrew opozycji romantyków rewolucji — pisze dalej A. Nowak — Lenin włączył (na VIII Zjeździe partii, 18-23 III 1919 r.) do programu partii bolszewików znane hasło prawa narodów do samookreślenia. W tym miejscu można postawić pytanie, czy powołanie 4 marca 1919 r. Kominternu było konsekwencją klęski «naturalnego» według bolszewików procesu połączenia rewolucji i dostosowania dalekosiężnych planów do realiów międzynarodowych i gry, jaką Lenin musiał prowadzić zarówno z innymi państwami, jak i z członkami własnej partii i komunistami, zwolennikami szybkich postępów rewolucyjnych.

Zarówno tych pytań, jak i rozważań dotyczących powstania Kominternu w realiach ówczesnej sytuacji międzynarodowej w omawianych publikacjach nie ma. Nie było to zapewne celem autorów, gdyż prace te mają przede wszystkim charakter źródłowy i bibliograficzny. Zaskakuje jednak używane od dawna przez rosyjskich badaczy i powtórzone w publikacji *Moscou-Paris-Berlin...* sformułowanie: „wejście wojsk sowieckich do Polski wschodniej 17 września...” (s. 18).

Wracając do publikacji *Komintern: l'histoire et les hommes...* Wolikow słusznie podkreśla, iż pomiędzy rosyjską partią komunistyczną a III Międzynarodówką od początku istniał ścisły związek, aczkolwiek nie można jednak mówić o pełnej unifikacji stanowisk pomiędzy władzami Kominternu a władzami ZSRR. Proces ten, związany w praktyce z podporządkowywaniem tej organizacji polityce sowieckiej, zaczął się po dojściu Stalina do władzy. Nie ma jednak w omawianych pracach dokładnego omówienia tego procesu. Sprawy te czekają więc — jeżeli historycy otrzymają dokumenty — na kolejne publikacje. Faktem jest, że do 1934 r. na czele Kominternu stali politycy sowieccy: Grigorij Zinowiew, Nikołaj Bucharin, Wiaczesław Mołotow, Dimitri Manouilski. Wolikow dodaje także, że (s. 27) Stalin poprzez gesty, słowa, zacierał „różnice” pomiędzy Kominternem a polityką zagraniczną ZSRR.

Autorzy omawianych publikacji zwracają uwagę na ewolucję haseł rewolucyjnych w polityce Kominternu i władz ZSRR. Ale od 1921 r., od III kongresu, hasło rewolucji światowej nie stało już na czele i ustąpiło hasłom przygotowania, stworzenia warunków politycznych do rewolucji. Inicjatywa wyszła od Lenina i Trockiego. Bolszewicy tłumaczyli obecnie, że rewolucję należy rozpatrywać jako długi proces. Stawiano pytanie — jaka powinna być działalność polityczno-rewolucyjna w warunkach nierewolucyjnych? Należało także zdefiniować stanowisko komunistów wobec rządów kierowanych przez socjalistów, rozważyć warunki, w jakich partie komunistyczne mogłyby uczestniczyć w rządach. Rozpatrywano kilka wariantów: możli-

¹⁷ A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*, s. 102-103.

wość wspierania przez komunistów rządów robotniczych niekomunistycznych, uczestnictwo w rządach robotniczych niekomunistycznych, utworzenie rządu z partiami robotniczymi niekomunistycznymi. Działania te miały przede wszystkim na celu akcję przygotowawczą i z tego względu były szczególnie traktowane przez komunistów, gdyż zawierały wielkie niebezpieczeństwo deformacji ruchu. Zagrożenie to było szczególnie dyskutowane w 1923 r., a zwłaszcza po śmierci Lenina, wysuwano wówczas hasła powrotu do kierunku rewolucyjnego. Od końca 1924 r. Stalin, a później Bucharin rozwijali ideę podtrzymywania i obrony ZSRR jako jedyne państwa, w którym udało się przeprowadzić rewolucję. Oznaczało to — pisze Wolikow — asymilację idei komunistycznych i ruchu komunistycznego z obroną ZSRR. Jesienią 1927 r. rzucono hasło „walki klas”, a to oznaczało zintensyfikowanie działań przygotowawczych do rewolucji. Ale i to hasło powoli — wraz z zagrożeniem faszystowskim — zaczęło ustępować idei frontu ludowego.

Front ludowy — rzeczywista alternatywa czy wyjście z impasu? — takie pytanie stawia Wolikow (s. 40). Na to pytanie, pisze dalej, jest niezmiernie trudno odpowiedzieć i konstatuje — wydaje się, że front ludowy był bardziej „ubranie”, zewnętrzną powłoką, a nie rzeczywistą zmianą orientacji. W tym okresie ruch komunistyczny znajdował się pod wpływem stalinizmu. Hipoteza ta wydaje się właściwa, gdyż w przeciwnym wypadku moglibyśmy mówić o rzeczywistych rozbieżnościach pomiędzy Kominternem a dyplomacją sowiecką, ale na poparcie tej tezy nie ma śladu w znanych źródłach.

Okres wojny domowej w Hiszpanii wywołał zamieszanie w kręgach komunistycznych. Ale rozważa — pisze Wolikow (s. 50) sowieckiej dyplomacji (Litwinow grał kartą zbiorowego bezpieczeństwa i status quo w Europie) rzutowała na decyzje Kominternu. Po zwycięstwie Frontu Ludowego we Francji ZSRR i kierownictwo Kominternu zachowywali rezerwę, której wyznacznikiem było status quo dyplomatyczne. W okresie tym Komintern coraz bardziej pozostawał w cieniu dyplomacji stalinowskiej. Jedyne, co udało się zrobić, to sformułowanie Międzynarodowych Brygad do obrony hiszpańskiej republiki. Jednak pod koniec 1938 r. pod naciskiem dyplomacji sowieckiej wstrzymano nabór do Brygad. Interwencje Stalina stawały się coraz częstsze i właściwie kierownictwo Kominternu przechodziło w ręce rządowych czynników sowieckich.

VII Kongres Międzynarodówki Komunistycznej 1935 r. został zdominowany przez retorykę antyfaszystowską i nowe akcenty w walce o pokój i zbiorowe bezpieczeństwo. Nie krytykowano jednak programu z lat ubiegłych. Doświadczenia francuskie od 1934 r. i nowa orientacja Frontu Ludowego postawiły Francuską Partię Komunistyczną w centrum uwagi zarówno Kominternu, jak i sowieckiej dyplomacji¹⁸. Wiadomo, że w maju 1935 r. ZSRR zdecydował się podpisać układ z Lavalem. Okres Frontu Ludowego to całkowita stalinizacja Kominternu. Nastąpiły zmiany w strukturach. Sekretariaty i sekcje narodowe straciły znaczenie. (W teorii posiadały one inicjatywy polityczne). Nastąpił natomiast ścisły związek pomiędzy Kominternem a władzami Kremla. Zaostrzono rygor polityczny i kontrolę kadr. Podróże pomiędzy Moskwą i krajami Europy Zachodniej stały się bardzo częste. Czystki i terror wobec komunistów dotknęły wszystkich. Podczas VII Kongresu Iwan Moskwin (nie ma jego biogramu w słowniku Kominternu), wysoki współpracownik NKWD, został członkiem Prezydium i wszedł do Sekretariatu Kominternu. To on, razem z Dymitrowem i Manouilskim¹⁹ od 1936 r. do 1938 dokonywali czystek stalinowskich w Kominternie.

¹⁸ *Moscou Paris Berlin 1939-1941*, wstęp, s. 15.

¹⁹ Według biogramu M. Narinskiego i S. Wolikowa, w: *Komintern: l'histoire et les hommes...* s. 399-403. Manouilski często był wysyłany przez Komintern do Francji, Niemiec i Włoch. Razem z Łozowskim i Gou-

Najważniejszą częścią pracy są obszerne biogramy czołowych działaczy ruchu komunistycznego. To niezwykle cenny materiał faktograficzny umożliwiający poznanie losów członków Kominternu. W słowniku znajduje się obszerny zyciorys Józefa Stalina pióra Narinskiego. „Stalinizacja” Kominternu, wyrażająca się w coraz większym wpływie Stalina na decyzje kierownictwa III Międzynarodówki, jego udziale w przygotowywaniu programów na kolejne kongresy — pisze Narinski — zaczęła się w 1926 r. Data ta — wiążąca się przede wszystkim z odsunięciem opozycji Trockiego, Zinowiewa jest podawana przez wielu badaczy jako początek dyktatury Stalina. Komintern służył Stalinowi jako miejsce rozgrywek personalnych, walki z opozycją. Tą drogą udało się w 1929 r. odsunąć z Komitetu Wykonawczego Kominternu Bucharina. Zaskakuje brak biogramu Mołotowa w słowniku, chociaż w biogramie Stalina czytamy, że w latach 1929-1930 Komintern był kierowany przez protegowanego Stalina, Mołotowa. Władza w Kominternie faktycznie znalazła się w rękach kilku osób. Poza Stalinem należeli do tej grupy Mołotow, Manouilski i Piatnitski (obszerne biogramy pióra M. Narinskiego i S. Wolikowa, którzy są także autorami biogramu Dymitrowa). Od lat 30. Komintern stał się instrumentem w polityce Stalina. Nominacja Dymitrowa, posłusznego wykonawcy poleceń Stalina, umożliwiła Stalinowi wykorzystanie Kominternu do rozgrywek z faszyzmem. Narinski i Wolikow szeroko prezentują w tym biogramie informacje zaczerpnięte z RGASPI, marginalnie wykorzystują opublikowany dziennik Dymitrowa²⁰. Opinie historyków na temat wartości tego źródła są podzielone. Publikacja ta, chociaż zawiera wiele informacji, rozczarowuje historyków. Dymitrow, nawet sporządzając codzienne notatki, prowadził autocenzurę²¹.

Wiemy, że dojście Hitlera do władzy, jak również represje, które dotknęły niemiecką partię komunistyczną, doprowadziły do dyskredytacji linii „walka klas”. Komuniści niemieccy nawoływali do rewolucji. Jednak w 1934 r. Międzynarodówka Komunistyczna zaczęła modyfikować swoje stanowisko w kwestii rewolucji. Hasła rewolucji socjalistycznej zaczęły się oddalać na korzyść walki z faszyzmem, który zaczęto łączyć z obroną demokracji i obroną pokoju. Ta nowa linia jest związana z osobą Georgija Dymitrowa. Jak wiadomo, Dymitrow w 1933 r. został aresztowany przez nazistów i oskarżony o podpalenie Reichstagu. Jego proces, mowa obrończa w tym procesie, były skierowane przeciwko nazizmowi. Uwolniony, stał się symbolem antyfaszysty. Pozbawiony obywatelstwa bułgarskiego, otrzymał radzieckie. Według prasy sowieckiej 16 lutego 1934 r. rząd sowiecki odpowiedział pozytywnie na prośbę rodziny Dymitrowa w sprawie udzielenia mu sowieckiego obywatelstwa. Po tej decyzji — piszą autorzy biogramu — Hitler w geście dla Stalina zgodził się uwolnić Dymitrowa. Z udziałem Dymitrowa władze Kominternu zaczęły wypracowywać w 1934 r. nową orientację strategiczną, która korespondowała z ewolucją polityczną Stalina, dotyczącą frontalnej opozycji wobec nazistowskich Niemiec na arenie międzynarodowej. W połowie maja 1934 r. Dymitrow spotkał się z przywódcą francuskich komunistów Thorezem w miejscowości wypoczynkowej pod Moskwą. Komuniści francuscy proponowali wspólne działania z socjalistami w sprawie walki z faszyzmem. Rok

ralskim przyczynił się do eliminacji Souvarina z kierownictwa PCF w 1924 r. Był jednym z organizatorów Biura Europy Zachodniej w Berlinie w 1927 r. Zwolennik linii „walki klas”. Z ramienia Kominternu był odpowiedzialny za działalność partii komunistycznych na Zachodzie. Szczególną uwagę poświęcał partii francuskiej. W 1929 r. przed Sekretariatem Politycznym razem z Mołotowem poddali analizie działalność PCF. W następnych latach krytykował pewne posunięcia Francuskiej Partii Komunistycznej, szczególnie jej związki z socjalistami. Jego wpływ na francuskich komunistów był duży.

²⁰ G. Dimitrow, *Dnewnik, 9mart 1933-6februari 1949*, Sofija 1997; G. Dimitrow, *Tagebucher 1933-1943*, Berlin 2000.

²¹ R. Nazarewicz (*Sprawypolskie w schyłkowym okresie...*, s. 39-57) wskazuje na wiele ważnych informacji; E. Znamierowska-Rakk, *Georgi Dimitrow...*, s. 246-252.

1934 był przełomowy, jeżeli chodzi o wprowadzenie hasła walki z faszyzmem wszystkich sił komunistycznych, socjalistycznych i demokratycznych. Dymitrow, poparty przez Stalina, przystąpił do organizowania VII Kongresu Kominternu afirmującego linię walki zjednoczonych robotników z faszyzmem. Na Kongresie tym, jak wiadomo, Dymitrow został wybrany na członka Biura i sekretarza generalnego Międzynarodówki Komunistycznej. Od tej pory koordynował strategię i taktykę Kominternu z kierownictwem rosyjskiej partii komunistycznej i Stalinem. Dymitrow interesował się bardzo francuską partią komunistyczną. W kwestiach hiszpańskich był w ciągłym kontakcie z Thorezem, Friedem, Treandem, Cogniotem i Marty. W dyrektywach dla francuskiej partii komunistycznej wiosną 1936 r. apelował o rozwagę i koncentrowanie się na konsolidacji Frontu Ludowego w walce z faszyzmem i reakcją. W telegramie z 1 V 1936 r. pisał: „Il faut reagir contre tentations reactionnaires de creer confusion parmi electeurs et miner positions Front populaire avec agitation que communistes veulent utiliser leur victoire instaurer directement pouvoir sovietique”²². Po zwycięstwie Frontu Ludowego Moskwa apelowała do francuskich komunistów, aby nie wchodzili w skład rządu. W dyrektywie do Thoreza z 12 maja Dymitrow pisał: „Considerons juste position Parti ne pas participer au gouvernement mais de l'appuyer contre droitiers dans realisation programme Front populaire... gouvernement nouveau devra agir comme executeur volonte et programme Front populaire. C'est pourquoi malgre que ne participant pas au gouvernement PC doit s'interesser de tres pres composition nouveau gouvernement et chercher obtenir que postes decisifs en particulier ministre interieur et affaires etrangeres se trouvent dans mains elements les plus surs possibles de poin de vue lutte contre fascisme et collaboration franco-sovietique”²³.

14 września 1936 r. Dymitrow rozmawiał z Mołotowem, Kaganowiczem i innymi dostojnikami o sprawach francuskich. Moskwa chciała, aby rządy nadal sprawował Blum, chociaż go krytykowała. 15 i 17 grudnia o sprawach francuskich rozmawiano w Sekretariacie i w Biurze CE Kominternu. W następstwie dyrektyw Kremla mających na celu wsparcie dla Frontu Ludowego i zwrócenie uwagi na niektóre błędy francuskich komunistów (np. publikacja Thoreza 30 VIII w „l'Humanite” artykułu na temat wizyty we Francji gen. Rydza-Smigłego.), Dymitrow w dyrektywach do PCF pisał, iż należy rząd krytykować, ale nie prowokować kryzysu ani nie zmieniać rządu Bluma. Dyrektywy te były potwierdzone przez Stalina w czasie spotkania Dymitrowa ze Stalinem na Kremlu 16 XII 1936 r.²⁴

Do podpisania paktu niemiecko-sowieckiego 23 VIII 1939 Dymitrow był zwolennikiem oporu przeciwko faszyzmowi niemieckiemu. Z wcześniejszych publikacji wiemy, że dopiero 7 września Stalin spotkał się z Dymitrowem i przekazał mu, że aktualna wojna toczy się pomiędzy dwoma grupami państw kapitalistycznych o nowy podział świata. ZSRR nie może więc przeszkadzać, aby wzajemnie się osłabiały. Stalin proponował zrezygnować ze sloganu Frontu Ludowego. Komuniści w krajach kapitalistycznych nie powinni włączać się do wojny, powinni występować przeciwko wojnie. Dymitrow zrealizował zalecenie Stalina, wysyłając 8-9 września dyrektywy dla partii komunistycznych. W tych dniach opublikował także artykuł programowy w piśmie „Internationale communiste”, w którym podkreślił, iż obecna wojna ma charakter imperialistyczny, gdyż została wywołana przez burżuazję. Udział komunistów w tej wojnie równałby się wspieraniu burżuazji. Dymitrow popierał w pełni politykę zagraniczną ZSRR.

²² M. Narinski, S. Wolikow, biogram G. Dymitrowa, w: *Komintern: l'histoire et les hommes. Dictionnaire biographique de l'internationale communiste*, Paris 2001, s. 245, cyt. za RGASPI.

²³ Ibidem, s. 246, dokument cyt. za RGASPI.

²⁴ Ibidem.

Dotyczyło to „wejścia” wojsk sowieckich na tereny Ukrainy i Białorusi, jak również planów wobec republik bałtyckich i Finlandii²⁵.

W słowniku znajduje się wiele biogramów francuskich komunistów. Należy podkreślić, że znaczenie PCF w ruchu komunistycznym było duże, a tacy działacze, jak Andre Pierre Marty czy Maurice Thorez weszli w skład najwyższych władz Kominternu. Omawiana publikacja poszerza, pod względem faktograficznym, ustalenia badaczy francuskich, Stephana Courtois i Marca Lazara zajmujących się Francuską Partią Komunistyczną²⁶. I tak np. biogramy Henri Guilbeaux, Jacquesa Sadoula czy Pierre'a Pascala — będących członkami słynnej grupy komunistycznej utworzonej w Moskwie w 1918 r. przez bolszewików — to niezwykle życiorysy. Rewolucjoniści, dezercy we Francji — jak na przykład w przypadku Sadoula, krytykujący często pod koniec życia sowiecki imperializm — jak zrobił to Guilbeau. Bardziej „monotonne” wydają się losy znanego komunisty, dyrektora „L'Humanite”, Marcela Cachin, piewcy rewolucji rosyjskiej (nie on jeden), zwolennika bezwzględnego podporządkowania PCF Kominternowi. Jego biogram w dużym stopniu został oparty na *Carnets*²⁷.

Zarówno w tej publikacji, jak i w *Moscou-Paris-Berlin. Telegrammes chiffres du Komintern (1939-1941)* sprawy PCF zajmują bardzo dużo miejsca. 27 VIII Manouilski i Dymitrow skierowali list do Stalina, w którym sugerowali, iż PCF powinna kontynuować opór przeciwko Niemcom. Kiedy jednak Hitler doprowadził do wybuchu wojny, francuscy komuniści opowiadali się za obroną własnego kraju. Autorzy omawianych publikacji podkreślają, że na początku wojny można mówić o patriotycznej linii PCF. Wiadomo, że 2 IX głosowali za kredytami dla rządu na prowadzenie wojny. 26 września 1939 r. PCF została zdelegalizowana. Warto dodać za S. Courtois i M. Lazarem, że procesy przeciwko komunistom rozpoczęły się już w listopadzie 1939 r. Thoreza skazano na 16 lat więzienia i dekretem z 17 II 1940 r. pozbawiono go francuskiego obywatelstwa, Marty'ego dekretem z 27 I 1940 r. Proces deputowanych PCF odbył się w marcu 1940 r. Według raportu ministra spraw wewnętrznych — 2718 komunistów pozbawiono obywatelstwa, 11000 poszukiwano, 3400 aresztowano, 1500 procesy przedłużono, 700 urzędników zwolniono, 555 wysłano do obozów odosobnienia itd. 10 IV rząd wydał dekret, na mocy którego działalność komunistyczną określono jako zdradę karaną śmiercią. W maju 1940 r. PCF praktycznie była w rozsypce. Jednak już od 15 czerwca 1940 r. Duclos, Treand i Fried wjechali do Paryża tuż za wojskami Wehrmachtu. 17 czerwca Treand otrzymał sygnał z sowieckiej ambasady, że Niemcy są dobrze nastawieni do komunistów. Francuscy komuniści próbowali zalegalizować teraz swoją partię i prasę. 18 czerwca wyszedł numer specjalny „L'Humanite”, w którym nawoływano do braterstwa francuskich robotników i niemieckich żołnierzy. 20 czerwca Treand i Foissin zostali zatrzymani przez francuską policję. Uwolniono ich po interwencji Abetza. Uzgodniono, iż zamiast „L'Humanite” będzie wychodził „Ce Soir”. Pierwszy numer ukazał się 6 lipca, nie zawierał oczywiście żadnych ataków wobec władz okupacyjnych, zaatakowano natomiast władze francuskie i angielskie, obwiniając je za zaprzepaszczenie utrzymania pokoju we wrześniu 1939 r.²⁸

²⁵ M. Narinski, S. Wolikow, Biogram Dymitrowa, s. 247. Autorzy używają określenia „l'entree de l'Armee rouge sur le territoire de l'Ukraine occidentale et de la Bielorussie occidentale”.

²⁶ S. Courtois, M. Lazar, *Histoire du Parti communiste français*, Paris 2000. Jest to bardzo ważna publikacja, ujmująca całościowo problem PCF. Autorzy opisali okres powstawania partii, konflikt z socjalistami, proces bolszewizacji i stalinizacji partii.

²⁷ M. Cachin, *Carnets 1935-1947*, t. 1-4, CNRS Edition, 1997, pod kierunkiem D. Peschanski.

²⁸ Za S. Courtois, M. Lazar, op. cit., s. 128-160.

Bardzo ciekawa jest publikacja zawierająca telegramy Kominternu z Moskwy do partii komunistycznych w Europie (Francja, Włochy, Wielka Brytania, Niemcy, Szwajcaria) od lata 1939 do jesieni 1941 r. Dokumenty pochodzą z RGASPI. Nie są to jednak materiały z wielkich fondów Kominternu (Dymitrowa, Manouilskiego lub Marty'ego — obecnie niedostępne). Publikowane 319 dokumentów wzbogaca naszą wiedzę o ruchu komunistycznym w pierwszym okresie wojny, a jednocześnie pozwala postawić kolejne nowe pytania wobec Kominternu, którego dzieje nadal wymagają badań.

Lata 1939-1941 to okres niezwykle interesujący w badaniach nad Kominternem. Czy rzeczywiście możemy mówić o zaniku jego roli i zupełnym podporządkowaniu się polityce zagranicznej ZSRR, czy może jednak o pewnej jeszcze samodzielności w kierowaniu ruchem komunistycznym, jak wyglądały relacje na linii Stalin, Mołotow, Dymitrow, czy kierownictwo Kominternu rzeczywiście zagubiło się w meandrach sowieckiej polityki? Ryszard Nazarewicz, opierając się w dużym stopniu na publikacji źródłowej *Komintern i wtórja mirowaja wojna*, przedstawił interesujące artykuły: *Komintern wobec agresji hitlerowskiej w Europie 1939-1941* („Dzieje Najnowsze” 2001, nr 3) i *Sprawy polskie w schyłkowym okresie Kominternu* („Dzieje Najnowsze” 2003, nr 4, s. 39-57). Autor konkluduje, że kierownictwo Kominternu, popierając już 22 sierpnia zwrot w sowieckiej polityce zagranicznej (choć nie zrezygnowano z wrogości wobec faszyzmu — na podstawie protokołu z posiedzenia Sekretariatu Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej), nie orientowało się dokładnie w polityce Stalina. Także autorzy omawianej publikacji piszą, że przywódcy Kominternu nie mieli wyobrażenia o rzeczywistej treści i znaczeniu paktu sowiecko-niemieckiego. To Stalin określał sposób działania Kominternu.

Wiemy, że większość partii komunistycznych deklarowała wolę walki z Niemcami, jak i konieczność obrony własnych krajów. Brytyjska partia komunistyczna nie była zdelegalizowana, ale podzielona wskutek decyzji Kominternu. Sekretarz generalny Harry Pollitt przez cały wrzesień hołdował hasłom walki z faszyzmem. W świetle dotychczasowych badań wynika, że kierownictwo Kominternu nie zabierało głosu wobec postaw partii komunistycznych popierających rządy własnych krajów. Wiemy — o czym wyżej — że dopiero 7 września Stalin wydał „instrukcje” Dymitrowowi, w jaki sposób należy tłumaczyć obecną sytuację międzynarodową i jaką postawę powinny przyjąć partie komunistyczne. Znamy pismo Dymitrowa do partii komunistycznych. Z publikowanych telegramów (nr 6, s. 68) wynika jednak, że Dymitrow już 1 września apelował do Thoreza, aby nie popierał rządu Daladiera. W dokumencie czytamy: „Nous croyons que vous ne devriez pas proclamer votre soutien du syndicat Lenoir [gouvernement Daladier] sans condition. Vous devriez, d'après notre opinion, prendre une position a peu pres comme celle-ci.... On ne peut pas confier defense a un tel syndicat [gouvernement]. Il faut avoir autre syndicat capable unir peuple au lieu de le desunir par poursuites criminelles du club [parti] de la classe ouvriere”.

Od jesieni 1940 do wiosny 1941 r. Komintern nie mógł wyjść z trudnej sytuacji. Stalin myślał nawet o jego likwidacji, gdyż nie udało się dostosować hasła komunistycznych do spraw narodowych. Dopiero atak Niemiec na ZSRR zmienił diametralnie sytuację. Można było obecnie łączyć antyfaszyzm z patriotyzmem. W imię tych hasła wyciszono hasła antykapitalistyczne i rewolucyjne.

Autorzy publikacji podkreślają we wstępie, że kierownictwo Międzynarodówki Komunistycznej było „wodzone” przez dyplomację sowiecką i politykę stalinowską. Nie zdawano sobie sprawy z rozległości i konsekwencji paktu z Niemcami. Komintern — w imię interesów ZSRR — musiał po 23 sierpnia zrezygnować z hasła antyfaszystowskich lansowanych od 1935 r. Sekretariat Międzynarodówki interpretował zbliżenie z Niemcami jako środek mający pokrzyżo-

wać plany imperialistów, którzy chcieli zaatakować ZSRR. Niemniej jednak 27 sierpnia Dymitrow i Manouilski skierowali do Stalina następujące pismo: „Nous pensons que le parti communiste doit à l'avenir s'opposer à l'agression de l'Allemagne fasciste. Il doit appuyer les mesures de renforcement du potentiel de défense français; mais en même temps, il doit faire dépendre son soutien à ces mesures d'une condition: il faut que le parti communiste conserve la possibilité d'exposer ouvertement ses vues et de développer librement son activité”²⁹. List ten pozostał bez odpowiedzi.

Szczególnie interesujące wydają się telegramy Dymitrowa do Thoreza. Z wcześniejszych publikacji wiemy, że Dymitrow, pisząc o Polsce, używał określenia „faszystowska” i zalecał komunistom, aby nie występowali w obronie kraju, który uciska inne narody i odrzucił sowiecką propozycję pomocy. W telegramach do Thoreza te uwagi pojawiają się często. W tym miejscu warto odnieść się do badań Yvesa Santamarii, który opisuje postawę PCF wobec niemieckiej, a potem sowieckiej agresji na Polskę. Podkreśla, iż dla francuskich komunistów niepodległość Polski była utożsamiana z imperialistycznym pokojem wersalskim. Kiedy więc ZSRR zaatakował Polskę, wyrażano jedynie zadowolenie, gdyż było to skierowane przeciwko systemowi wersalskiemu³⁰.

W lecie 1940 r. PCF znajdowała się w centrum uwagi władz Kominternu. Telegram Dymitrowa i Thoreza do PCF z 22 czerwca 1940 r. (s. 198) zadziwia — pozornie — swoją treścią. Jest to wezwanie do obrony Francji i walki z Niemcami. Już 19 czerwca PCF wydała deklarację, w której potępiła niemiecką inwazję i wyraziła wiarę w obronę niepodległości Francji. Możemy sądzić, iż taką postawę władz Kominternu należy interpretować jako realizację wytycznych Stalina i Mołotowa, gdyż upadek Francji był dla ZSRR ostrzeżeniem, że Hitler może szybko skierować swoje siły na wschód. Do niedawna przeważała teza, że PCF do 22 VI 1941 r. nie włączała się aktywnie do oporu przeciwko Niemcom, chociaż stosowano bierny opór. Najnowsze dokumenty wskazują, że taki opór podjęto już jesienią 1940 r., i to wcale nie wbrew Kominternowi. Trudno sobie zresztą wyobrazić, żeby było inaczej. Przy tak scentralizowanym systemie, jaki istniał w strukturach ruchu komunistycznego, samodzielność poszczególnych partii komunistycznych była minimalna. W styczniu 1941 r. PCF rozważała poparcie dla każdego rządu francuskiego, który prowadziłby walkę z najeźdźcą. Badacze zajmujący się PCF często podkreślają, iż zamęt wśród francuskich komunistów związany był z rozterką związaną z problemem wierności wobec rewolucji z jednej strony a obroną własnego kraju z drugiej. Yves Santamaria posuwa się nawet do stwierdzenia, że francuski komunizm rozbił się o hasła narodowe.

W propagandzie Kominternu hasła narodowe zaczęły zajmować ważne miejsce jeszcze na wiele miesięcy przed atakiem Niemiec na ZSRR. Żdanow 27 III 1941 r. mówił, że partie komunistyczne wcześniej porzuciły sprawy narodowe, „pomyliliśmy się w sprawach narodowych” (s. 310). Jeżeli porównamy historię stosunków sowiecko-niemieckich z lat 1939-1941³¹, które charakteryzował przecież nie tylko „alians”, ale także wzajemna nieufność i ciągłe próby dopracowywania układów i określania stref wpływów, do działań Kominternu — to widać, jak sprawnym instrumentem w polityce Stalina okazał się międzynarodowy ruch komunistyczny.

Lektura francuskich publikacji dostarcza niezwykle bogatego materiału faktograficznego. Pokazuje, jak wielopłaszczyznowych badań wymagają studia nad tą organizacją, która kryje

²⁹ *Moscou-Paris-Berlin...*, wstęp, s. 48, dokument z RGASPI.

³⁰ Y. Santamaria, s. 255.

³¹ Bardzo dobrze przedstawione w pracy S. Dębskiego *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939-1941*, Warszawa 2003. Literatura do tego rozdziału stosunków niemiecko-sowieckich jest bardzo szeroka, omówienie także w pracy Dębskiego.

w sobie jeszcze wiele tajemnic. Także kulisy rozwiązania Kominternu przez Stalina w maju 1943 r. pozostają nie w pełni poznane. Wiemy, że już w 1941 r. — przed atakiem niemieckim — Stalin zamierzał rozwiązać Komintern. Czy jednak pomysł ten wynikał z rezygnacji z planów rewolucyjnych, czy zmian w kierowaniu międzynarodowym ruchem komunistycznym, czy z taktyki wobec Hitlera, a potem aliantów koalicji antyniemieckiej? Kiedy polityka zagraniczna Rosji sowieckiej, a potem ZSRR zaczęła dominować nad ideologią komunistyczną? Kolejnym problemem badawczym są sprawy związków, zależności i sprzeczności (często pozornych) pomiędzy Kominternem a sowiecką dyplomacją? Kierownicy Kominternu oraz ich miejsce i rola w procesie decyzyjnym. Także dodatkowych badań wymagają kwestie pojęciowe występujące w terminologii Kominternu: narodowy komunizm, pacyfizm (przy dużej już dzisiaj literaturze), „dobry” i „zły” nacjonalizm.